

**NİZAMİ GƏNCƏVINİN “SİRLƏR XƏZİNƏSİ”
POEMASINDA XEYİR VƏ ŞƏR MOTİVLƏRİ**

**GOOD AND EVIL MOTIVES IN THE POEM
“TREASURE OF MYSTERIES” OF NIZAMI GANJAVI**

**МОТИВЫ ДОБРА И ЗЛА В ПОЕМЕ
«СОКРОВИЩНИЦА ТАЙН» НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ**

Mahir CAVADOV

*AMEA Folklor İnstitutu
mahcavadli@gmail.com*

Summary

The motives of Good and Evil, justice and despot, maturity and ignorance, as well as the victory of the first ones over the latter constitute the main plot lines and ideas of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi. In his poems, which are the unique examples of the epic genre, as well as in his lyric poetry, considered as one of the pearls of world poetry, the great poet contrasts and compares Good and Evil forces – the two opposite poles of the creation of universe and the life and concludes his works mainly with optimistic ending.

“Treasure of Mysteries” is the first poem of Nizami’s “Khamsa”. The poem consists of an introduction that deals with various issues and 20 discourses each of them portraying an exemplary epic stories. Although the other four epic poems included in “Khamsa” were written at a time when the poet was more mature, experienced, and famous, the “Treasure of mysteries” still remains as one of the masterpieces of classical literature in terms of didactic and educational significance.

The current article discusses the motives of Good and Evil, based on Nizami Ganjavi's poem “Treasure of mysteries”.

Key words: Nizami Ganjavi, “Khamsa”, “Treasure of mysteries”, folklore, Good and Evil motives

Резюме

Мотивы добра и зла, справедливости и деспотизма, мудрости и отсталости (мракобесие)... и безусловная победа первых, преимущественное черта идеи и сюжетный линии произведения

великого Азербайджанского поэта Низами Гянджеви. И в лучших эпических жанра поемах, и в жемчужинах мировой поэзии лириках поэт старается в фоне добра и зла, как две стороны существования вселенной, жизни и творения. А также ссылаясь на многогранной и неповторимой произведение великого поэта со уверенностью можно сказать что в основном это противоборство кончается оптимистически.

«Сокровищница тайн» первая поема «Хамсе» Низами Гянджеви, состоит из выступления, 20 бесед посвященных разным темам и из 20 рассказ с эпическими этюдами.

Несмотря что другие поэмы входящие в «Хамса» написаны после, в более яркие и в зрелые годы поэта, завоевавшим почет и слава, «Сокровищница тайн» имеет большое значения в морально-воспитательном смысле, а также является одним из шедевров классических жанров в мировой литературе.

В публикации обсуждается мотивы добра и зла в роеме «Сокровищница тайн» Низами Гянджеви.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Хамса» «Сокровищница тайн», фольклор, мотивы Добра и Зла

Dünya klassik ədəbiyyatının nəhəng simalarından olan Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi bütün yaradıcılığı boyu bəşər övladını düşündürən həyat amillərini, yaşam tərzini, humanist duyğuları önə çəkmişdir. Aqıl insan, ədalətli hökmdar, sadə zəhmət adamı, sədaqətli dost, cəfakəş aşiq obrazlarının bədii həllində xeyir və şər motivləri Nizami əsərlərinin əsas süjet xəttinə çevrilmişdir. Sözsüz ki, bu süjet xətləri ilk növbədə şairin istedad və bədii təxəyyülünün məhsulu olmaqla yanaşı, həm də daha çox dodaqdan-dodağa, yaddaşdan-yaddaşa keçərək elləri, obaları dolaşan və tarixin silinməz səhifələrini təsvir və tərənnüm, təsviq və tənqid edən folklor ənənələrindən qaynaqlanmışdır. Mükəmməl təhsil görmüş, bir sıra elmləri, o cümlədən islami dəyərləri dərindən mənimsəmiş, özünəqədərki dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrindən təsirlənmiş şair dərin biliklərinə və Tanrının ona bəxş etdiyi yüksək istedadına, özünün

dəfələrlə vurğuladığı kimi, alın tərini qataraq epik poetik janrın ən parlaq nümayəndəsi səviyyəsinə qalxa bilmişdir. Məlumdur ki, Nizaminin “Xəmsə”sinə qədər də həm nəsrə, həm nəzərə, həm də nəsr və nəzm qarışıq epik əsərlər şifahi olaraq yayılmış və yaxud konkret müəlliflər tərəfindən qələmə alınmışdır. Folklorun ən parlaq janrlarını özündə yaşadan dastan və hekayətlər ozanların, aşıqların, dərvişlərin ifasında söylənilmiş, sadə camaatın gündəlik məişətlərində yaşayıb inkişaf etmiş, rəvayət və hədislər kamil, yüksək mənəviyyatlı insanın formalaşmasında mühüm tərbiyəvi əhəmiyyət daşımışdır.

Dünya ədəbiyyatına Leyli, Məcnun, Xosrov, Şirin... kimi bən-zərsiz aşıqlərin, ağıllı və adil zəhmət adamlarının obrazlarını bəxş edən Nizami Gəncəvi əslində istər lirikasında, istərsə də digər epik mənzum poemalarında öz sevgisini, arzu və istəklərini, daxili aləmini tərənnüm etmişdir kimi ifadə etsək, yanılmazıq. Şair qələmə aldığı, eşq və həyat macəraları ilə ucaldığı, oxucusuna sevdirdiyi hər bir obrazı elə coşqu, yüksək sənətkarlıq məharəti ilə təqdim edir ki, özü həqiqət aşiqi olaraq bu bəşəri duyğuların, elmin və biliyin, mənəvi zənginliyin ən uca məqamında parlayır. Başqa sözlə, Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq ideyalarından ilk növbədə şairin özü, yüksək mənəviyyatı, saf arzu və istəkləri keçir.

İstər divanındakı qəzəllərdə, istərsə də məhəbbət poemalarında aşiq və məşuq arasında ən ülvi duyğuları, hətta bəzən “Kəlilə və Dimnə” saydığı ehtirasları təsvir və tərənnümdə mahir olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığının təkzibolunmaz motivlərindən biri, bəlkə də birincisi ədalət və ədalətsizliyin, yaxşı və pisin, haqlı və haqsızın, ümumilikdə xeyir və şər in təzadlı surətdə həyatımıza sirayət etməsi və bundan doğan reallıqlardır. Əsərlərindəki sadıq dost, dərdi dərman sanan cəfakəş aşiq, əziyyətlərə qatlaşan müsbət qəhrəman, sözünü cəsərtlə deyən kamil insan obrazlarını şair sözsüz ki, həyat hekayətlərindən, folklor-dan bəhrələnərək yaratmışdır. Lakin qadının qul kimi alınib-satıldığı dövrdə ona hədiyyə göndərilən kənizi – türk qızı Afaqı sevimli ev xanımı, Məhəmmədinin anası qədər yüksək tutan,

ölümündən sonrakı evliliyi zamanında belə unutmayan, pak duyğularla vəsf edən Nizami, həm də ilk növbədə həqiqət aşığıdır, yüksək mənəviyyat və əxlaq sahibidir.

Dövrün əsrlər boyu davam edən yaradıcılıq ənənələrinə uyğun olaraq, əsrlərini minacat, dünya həqiqətləri haqda hekayətlərlə, əxlaq öyüd və nəsihətlərlə başlayan Nizami Gəncəvi mənzum epik janrı ilk “Xəmsə” ilə zənginləşdirməklə dünya ədəbiyyatına yenilik gətirdiyi kimi, əsərin təqdimat ənənəsinə də yadda qalan çalarlar qata bilməmişdir. Qəzəllərində və məhəbbət poemalarında sevən aşiqdən sevilən şairə çevrilən Nizami, məhz təqdimat xarakterli minacat və vəsflərdə, öyüd və nəsihət mövzularında elə yüksək ideya və məsləklərə elə ustalılıqla aydınlıq gətirmişdir ki, müasirləri onu hikmətin və ziyanın, işığın və nurun, mənəviyyatın və əxlaqın tərənnümçüsü kimi qəbul etmişdir. Bu mənada şair özü də ötən yüzilliklərin müasiri kimi oxunmuş, tanınmış və tədqiq olunmuşdur.

“Dünyanın gözünü ağıl parlada” (“Yeddi gözəl” poeması) misrasını yazan və bu fikrinə sadıq qalan Nizami Gəncəvi ağıllı olmağın, nəfsə uymamağın, ədalətə, həqiqətə üstünlük verməyin bəhrələrini də oxucusuna təlqin etmişdir. Tanrı, Peyğəmbər, şahlar, qəhrəmanlar, gözəllər, onların yüksək bəşəri, dini və əxlaqi keyfiyyətləri şairə mədhiyyələr, vəsflərlə yanaşı həm də tərbiyələndirmə, maarifləndirmə, ağıllandırma, şər yoldan sapdırma üçün gərəklidir.

Bu torpağın başına dönüb dolanan insan,
Məgər sabah bir ovuc torpaq olmayacaqsan?
Heç bir kəsi tapdama, dayan, fikirləş bir an:
Sənintək çoxlarını tapdalayıb bu dövrən (1, 150).

Nizami Gəncəvinin ilk mənzum poeması olan “Sirlər xəzinəsi” qəddar şahları, hökmdarları ədalətli olmağa çağırış, tənbelləri, ikiüzlüləri tənqid, halal zəhmətlə yaşayan sadə adamlara yüksək məhəbbət ifadə etdiyi, başqa mənada, xeyir və şər motivlərinə toxunan bir əsər kimi oxucunun yaddaşına həkk olunur və gerçəkliklərə işıq salan istedadlı şair kimi müəllifinə dərin sevgi

və böyük rəqəbət qazandırır. Sahildən geniş ümmanlara yelkən açan gəmi kimi “Sirlər xəzinəsi”ni şairin cəsərət və qorxmazlıq, dərrakə və məntiq, xəyal və düşüncələrinin... toplumu kimi də qəbul etmək olar. Bu poemasını, o, təxminən 34-35 yaşlarında, lakin söz səltənətində artıq parladağı bir dövrdə yazmışdır.

Bununla belə, qəzəl və mədhiyələrini hökmdarlara göndərib mükafatlar alan şairin, həm də bu hökmdarları tənqid atəşinə tutmaq, onların üsul-idarəsinin insanlıqdan uzaq olduğuna eyhamlar vurmaq, vəzirli, ağalı, qoşunlu, cəlladlı qanıçənlərə ağıl qoymaq cəsərəti böyük maraq və qibtə doğurur. Nuşirəvanın uzaq keçmişdə yaşadığı məlum olsa belə, bayquşların xarabalıqlar sevincini, sərxoş darğaların qəddarlığını, eyş-işrət içində yaşayan varlıların rəiyyəti unutduqlarını qələmə almaq zəmanəsindən şikayətli şair üçün təhlükəli deyildimi?! Əlbəttə, Şeyx Nizami bu təhlükələrdən, söz gəzdirən kəmfürsətlərdən xəbərsiz deyildi:

Ürəkləri sındıran zülmkar bir şah vardı,
Dirəşməkdə, höcətdə Həccacı mat qoyardı.
Gündüzdən gecəyədək hər pıçiltı, hər xəbər,
Onun sarayındaca cəmləşərdi hər səhər (1, 168).

Nizami sözünün qüdrəti, Nizami didaktik təliminin müdrikliyi və nəhayət Nizami şəxsiyyətinin böyüklüyü də onda idi ki, o nəyi və necə, harada və hansı vasitələrlə çatdırmağı bacarırdı. Məhz bu mənada, o öz dövrü və bütün zamanlar üçün söz nizamının ustası olaraq qala bilmişdir.

Dahi filosof şair poema janrının imkanları çərçivəsində oxucu ilə lirik monoloqlar qurur, rəiyyəti düşündürən, lakin hökmdarların yadına belə düşməyən, qulağının karlığı, gözünün korluğu üzündən xalqa korluqlar, rəzalətlər gətirən problemlərə toxunur, nankorları ifşa edir. Nizami Sultan Səncərlə qarşı-qarşıya duran qarıya şahın zülmündən şikayət etmək, ölümünə fərman verilmiş qocaya əyninə kəfən geyərək hökmdar hüzuruna güzgü kimi eyibləri göstərməyə qadir obraz yaratmaq fədakarlığı verir, kərpickəsən kişiyyə onu zəhmətə alışmaqda lağa qoyan gənci tərbiyyəyə dəvət etmək müdrikliyi bəxş edir. Burada iki tərəfin,

iblislə mələyin, xeyirlə şərin, zülmə ədalətin, kamilliklə cahilliyin... qarşıdurması fonunda oxucu nəyin baş verəcəyi həyəcanını yaşayır. Nizami düz danışan qocanın dilindən bu nigarçılığa şərin su səpir:

Haqq söz halva da olsa, haqsız üçün acıdır,
Haqq – acı, fəqət hamı həqiqət möhtacıdır.
Sözü yerli-yerində, mətləbi düz söyləsən,
Həqiqətin hamisi Tanrı tutar əlindən (1, 170).

“Sirlər xəzinəsi” muxtəlif məsələlərə həsr edilmiş müqəddimə, 20 məqalət (söhbət) və bu məqalələri epik lovhələrlə əks etdirən 20 kiçik hekayədən ibarətdir.

Nizaminin yüksək sənətkarlıq mövqeyi tövhid, minacat, nət adlı başlıqlar altında Allahdan, peyğəmbərdən, islam dinindən bəhs edən hekayət və vəsflərdə qabarıq nəzərə çarpır. Ayrı-ayrı hadisələrə yanaşma tərzində oxucunu maraqlandırır, həyəcanlandırır:

Mən bir dastan eşitdim: uzaq Şərq ölkəsində,
Yaşarmış bir şahzadə, sərvətlərtək azadə.
Varlıların zülmündən iztirab çəkən diyar,
Rüzgar kimi üsyankar, həyəcanlı, biqərar (1, 174).

Haradır bu məmləkət? Doğrudanmı uzaq Şərq ölkəsi?!... Yaxud bu ölkə Nizaminin yaşadığı, hər gün haqsızlıqlarla üzləşdiyi məmləkətdən çoxmu fərqlidir? Ciddi tarixi araşdırmalar aparılmadan da, XII əsr məmləkətlər, hökmdar və rəiyyət münasibətlərinə dair məlumatlara azacıq bələd olmaqla bu qənaətə gəlmək olar ki, “Şərq ölkəsi” şair üçün “Sirlər xəzinəsi”nin sirlərindən biri kimi yalnız açar rolunu oynayır – qəflət yuxusunda öz məmləkətinin zülm içində inlədiyini başa düşməyən gənc şahzadəni bir gecəlik yuxuya verib mətləbləri anlatmaq üçün! Bu, Nizami istedadının möcüzələrindən biridir:

Bir nurani qoca cavan şahzadəyə yuxusunda məsləhət verir və:
Şahzadə oyanınca verdi yeni bir fərman,
İki-üç müxalifi çıxartdırdı aradan.

Qanad verdi yeniyə, qələm çəkdi köhnəyə,
Təzə şah təzə bir ruh bəxş elədi ölkəyə (1, 174).

Zülm və ədalətsizliyə, mənəm-mənəmliyə, qürrəyə, ozbaşınalığa, haqsızlığa qarşı müdrik şairin, mütəfəkkir insanın, Allaha, dinə, etiqada sadıq bəndənin münasibəti belə də olmalıdır. Şairi narahat edən zəmanəsi, insanların taleyidir.

Nizami dühasının böyüklüyü ondadır ki, şair xalqla hökmdar, fərdlə cəmiyyət arasındakı münasibətləri və bu münasibətlərdəki qaranlıqları cəsarətlə qələmə alır. Cinayətləri diyarın ən zəif və zərif (qarı və qoca) nümayəndələri adından ən güclü və zalım (Sultan Səncər, padşah, şahzadə, darğa) adamların üzünə deməkdən çəkinmir. Bu, ittihamla yanaşı, həm də ibrətləndirmək, xalqın zülmündən qorxutmaq, xəbərdarlıq etmək yolu ilə ədalətə, insanlığa yönəlməkdir. Məhz bu yolla şair ölkəsində insani dəyərlərin, mənəvi zənginliyin, Tanrı qarşısında bərabərliyin olduğuna inandırmaq istəyir.

“Sirlər xəzinəsi” poemasında hekayətlərin adları da Nizami Gəncəvinin gələcəkdə bütün yaradıcılığı boyu davam etdirəcəyi, Çin gözəlinin rəvayətində qələmə almaqla möhür vuracağı “Xeyir və şəri” (“Yeddi gözəl”) mövzusunun onu daim düşündürdüyünə dəlalət edir.

“İnsanın mərtəbəsi haqqında” birinci, “Ədalət və insafi gözləmək haqqında” ikinci, “Padşahın rəiyyəyə qayğı göstərməsi haqqında” üçüncü, “Özündən naümid olub bağışlanan padşahın hekayəsi”, “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Sultan Səncər və qarı”, “Zalım padşahla zahidin dastanı”, “Bir şahzadənin hekayəsi” və başqa hekayələrdə bilavasitə hökmdar və rəiyyət problemləri aktualdır. Maraqlıdır ki, əksər hekayətlər nikbin sonluqla başa çatır ki, bu da şairin arzu və istəklərinin təzahüründən doğur. Rəiyyətin dili ilə:

Dayan, neştər tikanın ayaq basma üstünə,

Özünü qoru... min-min neştər durub qəsdinə (1, 150),

– yazan şair xalqa zülm edən bir gün bu zülmə boğulacağına işarət edir. Cəsarətli şair şahları, hökmdarları, varı başından

aşib xalqa, əlacsızlara əl tutmayanları tənqid etməkdən, lağa qoymaqdan çəkinmir. Nahaq qan tökənləri, eyş-işrətə uyanları, ömrünü fənalıqda keçirənləri ifşa edən Nizami Gəncəvi yolunu azanlara düz istiqamət verməyi də unutmur:

Ey qəflət yuxusunda xoşbəxt uyuyan xumar,
Yeyən, içən eşşəkdən, öküzdən fərqi varmı var?
Sirri dərk edir ancaq nəzər əhli, başbilən,
Nadanın nə ilgisi dövrün keşməkeşliylən?.. (1, 164).

“Nuşirəvan və bayquşların söhbəti” hekayəsi romantik planda işlənsə də, real həyatın eybəcərliklərini çox doğru əks etdirir. Əsərin qəhrəmanı olan Nuşirəvan islamdan xeyli əvvəl yaşamış Sasani hökmdarı, təsvir edilən həyat mənzərəsi isə Nizami dövrünün xarabalıqlarıdır. Şair ədalətsizliyin, qətl və qarətin həddini aşdığını göstərmək üçün xarabalıqları sevən bayquş obrazlarını yaradır. Quşlar qəti əmindirlər ki, bu şahla tez bir zamanda minlərlə kənd xarabalığa çevriləcək. Quş dili bilən vəzirin köməyi ilə bayquşların söhbətini dinləyən Nuşirəvan xəcalət çəkir, əməllərini yadına salır. Nizami ruhuna uyğun olaraq bu hekayət də xoş sonluqla bitir, Nuşirəvan peşman şəkildə barmağını dişləyir:

Oldu bu gün zülm tamaşa mənə,
Vay ola məhşər günü rüsva mənə.
Bəli, qiyamətdə tamam bunları,
Hey soracaqlar tökülən qanları.
Ah! Nə qədər yetdi məlamət mənə,
Bəsdir ömürlük bu xəcalət mənə (1, 14).

Bu özünüitham zalımların iç üzünü açır, onların daxili eybəcərliklərini poetik şəkildə ifadə edir. Nizami oxucuda nifrət hissini oyadır, lakin mənfi qəhrəmanının peşmanlıq hissələrini qabartmaqla onu ədalətli saha çevirir, tarixdə Adil Nuşirəvan adı ilə tanındır.

“Zalım padşahla zahidin dastanı” və “Sultan Səncər və qarı” hekayətlərinin mövzusu və ideyası çox yaxındır. Əgər “Sultan Səncər və qarı” hekayətində məmurların özbaşınalıqları, şahın isə laqeydliyi əks olunmuşsa, “Zalım padşahla zahidin dasta-

nı”nda digər bir amil – padşahların gözləri ilə görməyib öz yalançı darğalarının dediklərinə inanmaları tənqid olunur. Sultan Səncər şikayətləri eşitmir, əhəmiyyət vermir, cinayətkarları cəzalandırmır, onlara şərait yaradırsa, bu hekayədə təsvir edilən zalım padşah daha qəddardır. Bu ölkədə hökmdar əleyhinə danışmaq qatı cinayət sayılır.

Ölümünü gözünün qabağına alan qocanın və sözünü şax deyən qarının hərəkətləri həm də haqqın, ədalətin zülmə, zülm-kara meydan oxuması kimi dərk olunmalıdır. Bu mənada, haqq aşıqı olan şairin hekayətləri nikbin notla bitirməsi yalnız öyüd və nəsihət, tərbiyələndirmək məqsədi daşıyır.

“Süleyman və əkinçi”, “Kərpickəsən kişinin dastanı” hekayələrində Nizami müdrik şair ənənəsinə sadıq qalaraq düzün əyri, haqqın haqsızlığı, xeyirin şər üzərində qələbəsini tərənnüm edir.

Nizami fərdi insanı keyfiyyətlərinə, aldığı təhsil, təlim və tərbiyəsinə uyğun olaraq halallıq və düzlük, hünər və sədaqət, gözəllik və zəriflik aşıqıdır. Ali insani və islami-dini dəyərləri özündə, həyat və yaşam tərzində ehtiva edən şairin bənzərsiz poeziyası saf amalı, pak duyğuları, mənəvi zənginlikləri vəsf edən sənət nümunələri sırasında dünya ədəbi və mədəni irsinə ən layiqli töhfələrdəndir.

Nizami Gəncəvinin dünyaca məşhur “Sirlər xəzinəsi” poemasının “Kitabın son sözü” bölməsinə ritorik tərzdə qoyduğu:

Bir səs gəldi cahandan: – Ey qul, yetər əyləncə!

Axı kimdir Nizami, axı hardadır Gəncə? (1, 206).

– sualına şairin doqquz əsr dillər əzbəri olan poetik duyğularında, ölməz sənət əsərlərində, bir də dünyanın qədərbilən insanların ziyarətghahına çevrilən məqbərəsində cavab tapmaq olar!

QAYNAQLAR

1. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 264 s.
2. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 s.